

Artykuł 17

Dr Grzegorz Ostasz, Delegatura Rządu na Kraj

Podstawą dla Polskiego Państwa Podziemnego z lat drugiej wojny światowej były niepodległościowe konspiracje o charakterze wojskowym i politycznym. Tworzyły się na całym terytorium okupowanego przez Niemców i Sowieców kraju. Ich formowaniu sprzyjały tradycje walk o niepodległość. Już jesienią 1939 roku rozpoczęły się zabiegi zmierzające do powołania podziemnej centralnej władzy administracyjnej będącej kontynuacją przedwojennej administracji publicznej. Statut Służby Zwycięstwu Polski mówił o konieczności tworzenia „ośrodków tymczasowej władzy narodowej w Kraju”. Również gabinet gen. Władysława Sikorskiego podjął próby ustanowienia na terenie okupowanej Polski rządowego organu wykonawczego. Początkiem 1940 roku ustalono, iż krajowy komisarz cywilny, wyposażony w prerogatywy ministra, pełniłby funkcję delegata (pełnomocnika) rządu emigracyjnego.

Nadzieje na powtórkę sytuacji z pierwszej wojny światowej i rychłą klęskę okupantów przyspieszały budowę administracji rządowej, przygotowanej do sprawowania władzy na wyzwolonej „bezpieńskiej polskiej ziemi”. Zadania takiej administracji obejmowały też współpracę z rządem emigracyjnym, sprzymierzonym z Francją i Wielką Brytanią, współpracę ze Związkiem Walki Zbrojnej (Armią Krajową), udział w planowaniu powstania powszechnego, konsolidowanie społeczeństwa i kierowanie jego oporem przeciwko niemiecko-sowieckiej okupacji.

W lutym 1940 roku we Francji powstał projekt delegatury krajowej. W dwa miesiące później uformowano załączek wymiaru sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego. Z kolei 16 czerwca 1940 roku do Warszawy dotarł płk Jan Skorobohaty-Jakubowski, Tymczasowy Delegat Rządu. Wkrótce powołano Zbiorową Delegaturę Rządu, w której skład weszli reprezentanci „grubej czwórki” politycznej - PPS, SN, SL, SP - oraz Komendant Główny ZWZ. Jednak we wrześniu 1940 roku członkowie Delegatury Zbiorowej uznali, że „tylko jednoosobowy reprezentant [...] może być odpowiedzialny za pracę rządu”.

Kandydatem na Głównego Delegata Rządu został Cyryl Ratajski. Nominacja Ratajskiego z 3 grudnia 1940 roku zakończyła długotrwały i skomplikowany etap konstituowania się Delegatury Rządu. Odtąd w Polskim Państwie Podziemnym funkcjonowała - równolegle do konspiracji wojskowej oraz porozumienia partii i stronnictw - terenowa reprezentacja rządu emigracyjnego. Jej istnienie podkreślało ciągłość struktur państwowych Rzeczypospolitej, a zarazem akcentowało dążenie do odzyskania niepodległości i suwerenności.

30 lipca 1942 roku Rada Ministrów przyjęła prezydencki dekret o tymczasowej organizacji władz na ziemiach polskich. Niestety, niebawem z obowiązków Głównego Delegata Rządu musiał zrezygnować schorowany Ratajski. Nowy Delegat Główny - Jan Piekalkiewicz z SL - objął urząd 17 września 1942 roku. 19 lutego 1943 roku został jednak aresztowany przez gestapo; zmarł torturowany podczas śledztwa. Kolejnym Pełnomocnikiem Rządu został Jan Stanisław Jankowski („Soból”) z SP. 9 stycznia 1944 roku powstała Rada Jedności Narodowej, która uzyskała status konspiracyjnego parlamentu Polski Podziemnej. Deklaracja programowa RJN - *O co walczy Naród Polski* - określała główne zadania wojenne Rzeczypospolitej oraz program przebudowy społeczno-gospodarczej państwa w okresie pokoju. Od wiosny 1944 Delegat Rządu Jankowski występował w randze wicepremiera. Do powołanej latem tego roku Krajowej Rady Ministrów weszli trzej zastępcy Delegata Rządu: Adam Bień (z SL), Stanisław Jasiukowicz (z SN), Antoni Pajdak (z PPS).

Coraz sprawniej funkcjonowały departamenty delegatury - o kompetencjach ministerstw rządowych. Centralny aparat delegatury stanowiły: Departament Prezydialny, Departament Spraw Wewnętrznych, Departament Sprawiedliwości, Departament Pracy i Opieki Społecznej, Departament Rolnictwa, Departament Skarbu, Departament Przemysłu i Handlu, Departament Pocht i Telegrafów, Departament Likwidacji Skutków Wojny, Departament Komunikacji, Departament Informacji i Prasy, Departament Robót Publicznych i Odbudowy, Departament Oświaty i Kultury, Departament Obrony Narodowej.

Równocześnie rozbudowywano aparat terenowy delegatury. Podstawową jednostką stały się okręgi (województwa) - było ich szesnaście - którym podlegały starostwa oraz wydzielone delegatury grodzkie. Początkiem 1944 roku personel „sieci administracyjnej” Delegatury Rządu liczył ponad 15 000 ludzi. Większość z pracowników podziemia rządowego stanowili ludzie, którzy ze względu na wiek znaleźli się poza strukturami konspiracyjnego wojska. Inną sprawą, że podczas werbunku do administracji rządowej brano pod uwagę fachowość i doświadczenie.

Do ważnych obowiązków bieżących Delegatury Rządu należało przygotowanie do objęcia władzy cywilnej w chwili ustania okupacji, ale także pomoc i ochrona przed grabieżą kulturalną i gospodarczą ze strony okupanta, propaganda i akcje charytatywne. Sprawnie funkcjonowały organa bezpieczeństwa Delegatury Rządu: Państwowy Korpus Bezpieczeństwa, który stanowił konspiracyjną policję, Straż Samorządowa - podziemna policja terytorialna oraz Straż Obywatelska. Początkiem 1944 roku zaistniały Komisje Badania i Rejestracji Zbrodni Okupanta w Polsce (kryptonim „Niezapominajka”). Ich zadaniem było zbierać i opracowywać materiały o okupacyjnym terrorze i zbrodniach. Szczególną rolę pełnił Departament Informacji i Prasy. Przeciwwstawiał się propagandzie okupacyjnej, przekazywał społeczeństwu rzetelne informacje, podtrzymywał nadzieję i wolę walki. Departament redagował też „Rzeczpospolitą Polską”, centralny organ Delegatury Rządu.

Prowadząc opiekę społeczną Delegatura Rządu współpracowała z Radą Główną Opiekuńczą oraz z konspiracyjną organizacją ziemian „Tarcza”-„Uprawa”. Niemalą uwagi poświęcała działalności mecenasowskiej wobec „jednostek wartościowych”, uczonych, artystów, literatów. 27 września 1942 roku Delegatura Rządu powołała Tymczasowy Komitet im. Konrada Żegoty, którego celem była wszechstronna pomoc ludności żydowskiej. W grudniu komitet przekształcił się w Radę Pomocy Żydom. W terenie funkcjonowały również organa sądownicze delegatury, Cywilne Sądy Specjalne i Komisje Sądzące Walki Podziemnej. Pilnowały przestrzegania podziemnych kodeksów postępowania. Miały prawo wydawania wyroków śmierci, orzekały również infamię, udzielały nagan i upomnień. Departamenty oraz wszystkie okręgi delegatury zostały wymiennie wzmocnione na przełomie lat 1943 i 1944 dzięki scaleniu aparatu administracji zmilitaryzowanej AK - „Teczki”. Podziemna ekspozytura rządowa przejęła wówczas zespoły zdyscyplinowanych, doświadczonych w pracy konspiracyjnej fachowców.

Autentyczny sprawdzian Delegatura Rządu przeszła latem 1944, kiedy w ramach akcji „Burza” planowano uaktywnić - i ujawnić - wszystkie struktury Polskiego Państwa Podziemnego. Zakładano, że po zwycięstwie nad Niemcami dowódcy AK będą występować - „wraz z mającym się ujawnić przedstawicielem władzy administracyjnej” - w charakterze gospodarzy wobec Sowietów. Specjalne zadania delegatury miały objąć nadzór nad sytuacją polityczną, uruchomienie wszystkich szczebli administracji i odbudowę życia społecznego. Polityka Sowietów wymusiła zmianę strategii polskiego podziemia. Początkiem lipca 1944 roku „centrala” warszawska zakazała ujawniania powiatowych delegatur rządu, „o ile przed wkroczeniem wojsk sowieckich [...] nie dojdzie do porozumienia polsko-sowieckiego”. W konspiracji miały pozostawać organa wykonawcze administracji rządowej, a nade wszystko struktury policji i wywiadu.

W praktyce koniec okupacji niemieckiej okazał się początkiem okupacji nowej, sowieckiej. „Burzowy” wysiłek AK i Delegatury Rządu nie mógł przynieść zakładanych skutków. Został udaremniony przez sowiecki terror. Funkcjonowanie Polskiego Państwa Podziemnego, zostało przerwane w najważniejszym momencie. Wygasanie działalności Delegatury Rządu korespondowało z nastrojami społeczeństwa polskiego. Wiosną 1945 nasilił się strach wywołany

postępowaniem ZSSR, „sojusznika naszych sojuszników”. Jednocześnie pojawiła się nadzieja na porozumienie z komunistami i odbudowę demokratycznego państwa. Zwolennikami negocjacji okazało się szesnastu przywódców podziemia z Delegatem Rządu, Janem Stanisławem Jankowskim i Komendantem Głównym AK, gen. Leopoldem Okulickim. Niestety, zapłacili za to najwyższą cenę. Jałtańska zgoda aliantów na sowiecką dominację w Europie Środkowej ułatwiła spacyfikowanie podziemnych struktur Rzeczypospolitej.

21 czerwca 1945 roku w Moskwie Stalin powołał marionetkowy Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej. Tego samego dnia, również w Moskwie, zapadł bezprawny wyrok w procesie „16” przywódców Polskiego Państwa Podziemnego. Wkrótce, 27 czerwca, odbyło się w Krakowie ostatnie posiedzenie Rady Jedności Narodowej. Również w Krakowie, 1 lipca 1945 roku, rozwiązana została Delegatura Rządu. Nastąpił kres Polskiego Państwa Podziemnego.

Mimo tragicznego końca Delegatura Rządu na Kraj była strukturą konspiracyjnego państwa o wyjątkowym znaczeniu. Konsolidowała opór wobec okupantów. Wpływała na postawy moralne społeczeństwa. Funkcjonowała mimo okrutnych warunków wojennych i okupacyjnych, budząc szacunek u Polaków, u Niemców zaś niepokój. Delegat Główny jako wicepremier, delegaci okręgowi jako konspiracyjni wojewodowie oraz delegaci powiatowi jako starostowie, stanowili wyraźną reprezentację Rzeczypospolitej. Oczywiście delegatura nie zdobyła takiego rozgłosu jak Armia Krajowa. Konspiracyjna praca rządowej ekspozytury była mniej znana. Miała często charakter biurokratyczny, nie mogła wywoływać szerszego społecznego zainteresowania. Nie sprzyjała tworzeniu się legendy, jaka powstawała wokół AK. Bez Delegatury Rządu nie byłoby jednak Polskiego Państwa Podziemnego. Złożył się na to ogromny wysiłek wszystkich jej resortów. Wykonywały - na szczeblu centralnym oraz w okręgach i powiatach - wprawdzie żmudną, bo „urzędniczą robotę”, niezbędną jednak dla realizacji planów odbudowy suwerennego bytu państwowego. Były świadectwem mrówczej pracy w warunkach ekstremalnych nad odzyskaniem niepodległości i utrzymaniem ciągłości struktur państwa polskiego, które dla konspiratorów stanowiły wartość bezsporną.

Grzegorz Ostasz, Rzeszów